

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін

Дипломна робота
(бакалавра)

з теми: **«РЕФЕРЕНДУМИ В УКРАЇНІ: ЗАКОНОДАВЧЕ
РЕГУЛЮВАННЯ І ПРАКТИКА»**

Виконала: студентка IV курсу,
групи IstP1-B19
денної форми навчання
спеціальності 014 Середня освіта
(Історія та правознавство)
Ліщук Лілія Сергіївна

Науковий керівник:
кандидат юридичних наук,
старший викладач
Семенюк-Прибатень Анна Вікторівна

Кам'янець-Подільський, 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА РЕФЕРЕНДУМУ ЯК ФОРМИ ДЕМОКРАТІЇ.....	9
1.1. Поняття, ознаки та сутність референдуму.....	9
1.2. Зарубіжний досвід проведення референдумів.....	13
РОЗДІЛ 2. ВИДИ, ПОРЯДОК ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ РЕФЕРЕНДУМІВ В УКРАЇНІ.....	26
2.1. Референдум за народною ініціативою та всеукраїнський референдум....	26
2.2. Місцевий референдум.....	40
РОЗДІЛ 3. НЕЗАКОННІ РЕФЕРЕНДУМИ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ОСОБЛИВОСТІ.....	44
3.1. Референдум в АР Крим в 2014 р.....	44
3.2. Референдум на Донбасі в 2014 р.....	46
3.3. Референдум про приєднання до Росії на окупованих територіях України.....	48
ВИСНОВКИ.....	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	56

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЦВК – Центральна виборча комісія.

ВСТУП

Актуальність теми. 24 лютого 2022 року увійде в історію сучасного світу як один із найбільш ганебних днів в історії XXI століття. Росія здійснила повномасштабне вторгнення в Україну, нехтуючи нормами міжнародного права. В результаті вторгнення розпочалася війна – найбільш кровопролитна з часів Другої світової війни. Війна ще триває, однак одним із найбільш пам'ятних моментів війни стали псевдореферендуми на тимчасово окупованих територіях Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької областей. Вже сам факт проведення цих псевдореферендумів на превеликий жаль демонструє цінність референдуму як фундаментального інституту демократії.

Однак, незважаючи на це, інститут референдумів є дуже актуальним дослідженням в контексті сучасної демократії та управління державою. Референдум - це інструмент демократії, за допомогою якого громадяни можуть відіграти активну роль у прийнятті рішень, що стосуються їхнього життя та діяльності.

Інститут референдуму може бути використаний для рішення низки питань, таких як зміни Конституції, введення нових законів, визначення політики держави в певних сферах та інших питань, які стосуються інтересів громадян. Саме тому, цілком закономірно, що дослідження інституту референдуму може допомогти зрозуміти, як цей інструмент демократії може бути використаний ефективно. Воно також може допомогти визначити найкращі практики використання референдуму, які можуть бути застосовані в різних країнах світу.

Крім того, дослідження інституту референдуму може допомогти зрозуміти, які фактори впливають на результати референдуму, такі як участь громадян у голосуванні, якість інформації, яка надається громадянам, та інші. Це може допомогти забезпечити більш об'єктивні та збалансовані результати референдуму.

Отже, дослідження інституту референдуму є дуже важливим для розуміння, як реалізується демократія в різних країнах, та для забезпечення ефективного використання референдуму як інструменту демократії.

Разом з тим, в контексті нашої держави, відмічаємо, що проблема законодавчого регулювання інституту референдуму для України до недавнього часу була досить актуальною, оскільки протягом багатьох років в Україні так і не було на законодавчому рівні врегульовано питання проведення всеукраїнського референдуму. Але все ж таки, в результаті кропіткої роботи парламентаріїв 26 січня 2021 року прийнято один із найбільш важливих та фундаментальних законодавчих актів в останні роки, а саме Закон України «Про всеукраїнський референдум», який регулює правові засади здійснення народного волевиявлення через всеукраїнський референдум, а також організацію та порядок його проведення. Але незважаючи на те, що даний Закон було прийнято, станом на 2023 рік так і не було проведено жодного референдуму.

Отже, враховуючи вищезазначені обставини, вважаємо, що комплексне дослідження особливостей законодавчого регулювання інституту референдуму в Україні залишається дійсно актуальною темою сучасного не тільки конституційного права України, але й науки в цілому. Крім того, дослідження референдумів важливе для подальшого розвитку та еволюції держави, адже саме законний референдум є найбільшим надбанням цивілізації.

Проблематика законодавчого регулювання проведення референдуму є предметом активних наукових дискусій великої кількості фахівців, як вітчизняних, так і зарубіжних. Так, зокрема, в цілому вказану тематику досліджували наступні науковці: Барабаш Ю. Г., Губань Р. В., Зайчук О. В., Ковальчук В. Б., Кравченко В. В., Лемак В. В., Оніщук М. В., Палєєва Ю. С., Петришин О. В., Погорілко В. Ф., Скрипнюк О. В., Совгіря О. В., Талдикін О. В., Терлецький Д. С., Тодика Ю. М., Федоренко В. Л., Фрицький О. Ф., Харитоновна О. І., Шаповал В. М., Шляхтун П. П., Шукліна Н. Г.. Але при

цьому, навіть попри праці вказаних науковців проблематика референдуму залишається невичерпаною і потребує подальших наукових розвідок в даній сфері.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які формуються, змінюються та припиняються в процесі законодавчого регулювання проведення референдумів.

Предметом дослідження є законодавче регулювання і практика проведення референдумів в Україні.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі положень вітчизняного конституційного законодавства і практики його застосування, а також наукових положень дослідити законодавче регулювання і практику проведення референдумів в Україні.

Для виконання поставленої мети дослідження необхідно виконати такі **завдання:**

- визначити поняття, ознаки та сутність референдуму;
- проаналізувати зарубіжний досвід проведення референдумів;
- розглянути порядок призначення та проведення референдуму за народною ініціативою;
- визначити порядок призначення та проведення Всеукраїнського референдуму;
- дослідити особливості референдуму в АР Крим в 2014 р.;
- проаналізувати референдум на Донбасі в 2014 р.;
- дослідити референдум про приєднання до Росії на окупованих територіях України.

Методи дослідження. Методологічною основою даної бакалаврської роботи виступають насамперед такі загальнонаукові методи як діалектичний, історико-правовий, спеціально-юридичний, формально-логічний, системно-структурний, порівняльно-правовий, методи багатofакторності, моделювання та прогнозування, а також низка інших як загальнонаукових та спеціально-юридичних методів дослідження, які в сукупності дозволили

визначити особливості законодавчого регулювання і практики проведення референдумів.

Поняття, ознаки та сутність референдуму досліджено за допомогою діалектичного методу наукового пізнання. В свою чергу, зарубіжний досвід проведення референдумів проаналізовано за допомогою порівняльно-правового методу наукового пізнання; порядок призначення та проведення референдуму розглянуто за допомогою спеціально-юридичного методу дослідження. Поняття та стадії референдного процесу проаналізовано за допомогою системно-структурного методу наукового пізнання. Натомість, референдум в АР Крим в 2014 р., референдум на Донбасі в 2014 р. та відповідно референдум про приєднання до Росії на окупованих територіях України було досліджено за допомогою методів багатofакторності, моделювання та прогнозування. При цьому, відмічаємо, що сукупність вищезазначених методів наукового пізнання відповідає нормам вітчизняного законодавства.

Практичне значення бакалаврської роботи полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані:

- в науково-дослідницькій сфері – під час проведення науково-практичних конференцій, круглих столів, семінарів, симпозіумів, що стосуються питань конституційного права чи виборчого (референдного) права;

- в науковій сфері – під час написання підручників, монографій, дисертацій, наукових статей з конституційного чи виборчого (референдного) права;

- в правозастосовній сфері – під час удосконалення вітчизняного законодавства, яке регламентує порядок проведення референдумів в Україні.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження апробовано в рамках науково-практичної конференції студентів К-ПНУ імені Івана Огієнка (2023 рік).

Публікації. В рамках дослідження було опубліковано тези на тему «Проблемні аспекти референдуму в АР Крим» у збірнику «Наукові праці студентів та магістрантів історичного факультету КПНУ» (2023 рік).

Структура бакалаврської роботи. Бакалаврська робота складається з переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, які включають в себе сім підрозділів, висновків та списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг бакалаврської роботи становить 60 сторінок.

ВИСНОВКИ

Таким чином, дослідивши законодавче регулювання і практику проведення референдумів в Україні в рамках дослідження було сформульовано наступні висновки.

1. Референдум – це форма безпосередньої демократії, яка здійснюється безпосередньо Українським народом і полягає в прийнятті (затвердженні) громадянами рішень шляхом голосування у випадках і порядку, встановлених законодавством з важливих питань загальнодержавного і місцевого значення. Вважаємо, що дане визначення референдуму потрібно закріпити в законодавстві.

2. Особливостями проведення референдуму в зарубіжних країнах є наступні: 1) у референдумах бере участь той самий коло осіб (виборчий корпус); 2) рішення під час референдуму приймається шляхом голосування; 3) під час проведення референдумів дотримуються такі принципи виборчого права, як принцип загальності, рівності, таємного голосування; 4) однаковий порядок організації референдумів та виборів (створення округів, дільниць, ведення списків виборців), подібна територія, де вони проводяться; 5) для референдумів та виборів, які проводяться за мажоритарною системою абсолютної більшості, аналогічним буде також порядок встановлення результатів. В рамках дослідження було проаналізовано специфіку референдуму в Швейцарії, Данії та Італії. Досвід Швейцарії в цілому може бути корисним і для України, адже інститут факультативного референдуму теоретично можна застосувати і в Україні. Досвід законодавчого забезпечення референдуму в Данії може бути корисним для України тим, що в Данії чітко визначено п'ять видів референдуму: 1) обов'язковий конституційний референдум; 2) обов'язковий референдум у разі зміни вікового виборчого цензу; 3) квазіобов'язковий референдум при передачі суверенітету; 4) законодавчий референдум з правом вето з ініціативи парламентської меншості; 5) факультативний референдум про ратифікацію з

ініціативи Фолькетингу. Така модель референдуму є досить дієвою, оскільки застосовує велику кількість суб'єктів для його проведення і велику кількість способів проведення референдуму, що безумовно задовольняє потреби народу. В Італії існує три способи проведення референдуму: 1) референдум за народною ініціативою; 2) місцевий референдум; 3) референдум за рішенням державних органів. На нашу думку, досвід Італії буде насамперед корисний варіантом проведення місцевого референдуму, а референдум за рішенням державних органів є навпаки відхиленням від принципу демократії.

3. Призначення та проведення референдуму за народною ініціативою регулюється положеннями Закону України «Про всеукраїнський референдум». Всеукраїнський референдум за народною ініціативою проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області. Безпосередньо проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою здійснюється указом Президента України. Результати референдуму за народною ініціативою можуть мати велику вагу в прийнятті державних рішень або рішень місцевого самоврядування. Вони можуть бути визнані офіційним виразом волі громадян щодо певного питання і вплинути на подальшу політику країни або місцевого управління. В цілому, на нашу думку, можливість призначення та проведення референдуму за народною ініціативою є вищим проявом демократії, однак умови проведення даного виду референдуму є досить жорсткими, що фактично унеможлиблює його проведення.

Питання організації та проведення всеукраїнського референдуму врегульовано не лише відповідними положеннями Конституції, але й спеціальним Законом України «Про всеукраїнський референдум» від 26.01.2021 року. Предметом всеукраїнського референдуму є: 1) затвердження

закону про внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України; 2) загальнодержавного значення; 3) про зміну території України; 4) про втрату чинності законом України або окремими його положеннями. Кожен різновид всеукраїнського референдуму має свої особливості порядку призначення: так, у випадку призначення всеукраїнського референдуму про внесення змін до Конституції України - Президент України протягом 5 днів після отримання від Голови ВРУ закону про внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України видає указ про призначення такого референдуму із зазначенням дати його проведення (остання неділя 5-денного строку від дня видання вказаного Указу), у випадку призначення всеукраїнського референдуму про зміну території України – дата проведення визначається постановою Верховної Ради України про призначення всеукраїнського референдуму про зміну території України (остання неділя 50-денного строку від дня прийняття Верховної Ради України такої постанови), у випадку проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою – Президент України після отримання рішення ЦВК про загальні підсумки збирання підписів громадян України під вимогою про проведення такого референдуму видає указ із зазначенням дати його проведення та сформульованими питаннями або проектом закону, що виносяться на всеукраїнський референдум (остання неділя 50-денного строку від дня видання указу). Вважаємо, що на сьогодні питання порядку призначення та проведення всеукраїнського референдуму є остаточно врегульованим і подальших змін не потребує.

4. Місцевий референдум є формою самостійного вирішення територіальною громадою питань місцевого значення шляхом прямого голосування. На сьогодні питання організації проведення місцевого референдуму законодавчо не врегульовано. В зв'язку з цим пропонуємо ухвалити Закон України «Про місцевий референдум» та остаточно врегулювати порядок проведення місцевого референдуму.

5. Референдум про статус Криму в 2014 р. був проведений в обставинах, що порушують міжнародне право. Російські військові були вже присутні на півострові, і були захоплені ключові частини території ще до проведення референдуму. Незалежні міжнародні спостерігачі не були допущені до моніторингу процесу голосування, що став п'ятою причиною незаконності референдуму. Україна, країни Європейського Союзу та група G7 не визнали результати референдуму і вважають приєднання Криму до Росії незаконним. Міжнародні організації та правозахисні групи висловлювали занепокоєння за порушення прав людини та дискримінацію татарської меншини в Криму після приєднання до росії. Вважаємо, що референдум про статус Криму є нелегітимним і його результати нікчемними і Крим повернеться до складу України.

6. Референдум на Донбасі в 2014 р. був організований в умовах насильства та інтервенції з боку Росії. Існували свідчення про численні порушення, які були здійснені під час голосування, зокрема, заповнення бюлетенів заздалегідь, голосування за необмежену кількість осіб та на кількох виборчих дільницях одночасно. Також існували звинувачення у фальсифікації результатів голосування, оскільки вони значно розходилися з соціологічним опитуванням, яке проводив Київський міжнародний інститут соціології дослідження в квітні 2014 року. Попри всі ці обставини, результати референдуму були визнані сепаратистами та Росією, але не були визнані Україною та міжнародною спільнотою.

7. В 2022 році на тимчасово окупованих територіях України були проведені «референдуми» щодо приєднання до Росії. Це були нелегітимні референдуми, проведені тимчасовою окупаційною владою росією у окупованих Росією областях України. Пройшли 23-27 вересня 2022 року в ході повномасштабного російського вторгнення до України, метою було оголошено опитування населення щодо «приєднання» окупованих територій до росії. Проте, ці «референдуми» не мають нічого спільного з демократичним волевиявленням людей, оскільки вони були проведені в

умовах терору, тиску та переслідування українських громадян та активістів, яких окупаційна російська влада кидала у тюрми, катівні і фільтраційні табори. Оскільки ці так звані «референдуми» були заздалегідь визначені та порушують міжнародне та українське законодавство, вони не можуть вважатися вільним та демократичним волевиявленням людей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бехруз Х. Порівняльне правознавство: Підручник. Одеса: Фенікс, 2009. 464 с.
2. Георгіца А. З. Конституційне (державне) право зарубіжних країн: Навч.-метод. посіб. Чернівецький національний ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці: Рута, 2008. 128 с.
3. Губань Р. В. Право на самовизначення народів Криму в контексті конституційного права України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 3. С. 28-31.
4. Зайчук О. В. Порівняльне правознавство (теоретико-правове дослідження): Монографія. Київ: Фенікс, 2007. 430 с.
5. Зелені чоловічки, наказ не стріляти і битва за кораблі: як Росія захоплювала Крим в 2014 році. 2020. URL: <https://ukraine.segodnya.ua/ua/ukraine/zelenye-chelovechki-prikaz-ne-strelyat-i-bitva-za-korabli-hronika-okkupacii-kryma-2014-1416708.html>. (дата звернення: 29.04.2023).
6. Ковальчук В. Б. Представницька демократія: поняття, ознаки, критерії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2015. № 824. С. 159-163.
7. Конституційне (державне) право зарубіжних країн: Навч. посіб; За ред. В.М. Бесчастного. Київ: Знання, 2008. 467 с.
8. Конституційне право України : посіб. для підготовки до іспитів; за заг. ред. Ю. Г. Барабаша. 3-ге вид., переробл. та допов. Харків: Право, 2020. 380 с.
9. Конституційне право України : посіб. для підготовки до іспитів; за заг. ред. Ю. Г. Барабаша. 2-ге вид., переробл. та допов. Харків: Право, 2015. 328 с.

10. Конституційне право України: прагматичний курс : навч. посіб. за заг. ред. М. В. Афанасьєвої, А. А. Єзерова. Одеса : Юридична література, 2017. 256 с.
11. Конституція України : Закон України від 28. 06. 1996 № 254к / 96- ВР. *Відомості Верховної Ради України* від 23.07.1996 - 1996 р., № 30, стаття 141.
12. Конституція України. Науково-практичний коментар. редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2011. 1128 с.
13. Кравченко В. В. Конституційне право України: Навчальний посібник. 6-те вид., виправл. та доповн. Київ: Атіка, 2009. 608 с.
14. Кравченко В.В. Конституційне право України : навч. пос. Київ: Атіка, 2004. 220 с.
15. На окупованих територіях України почались «референдуми» про приєднання до РФ. Що відомо. 2022. URL: <https://suspilne.media/284683-na-okupovanih-teritoriah-ukraini-pocalis-referendumi-pro-priednanna-do-rf/>. (дата звернення: 29.04.2023).
16. О проведенні общекримського референдуму : Постанова ВР АРК від 6 березня 2014 року № 1702-6/14. URL: <http://www.rada.crimea.ua/ua/act/11689>. (дата звернення: 16.04.2023).
17. Оніщук М.В. Референдна демократія: проблеми конституційної теорії та практики : монографія. Київ: Видавництво Європейського університету, 2009. 450 с.
18. Орленко В. І. Конституційне право України. Навчальний посібник. Київ: ПАЛИВОДА А. В., 2011. 156 с.
19. Палєєва Ю.С. Референдум – загально визнаний демократичний інститут: історія і сучасність. *Вісник Дніпропетровського університету економіки та права імені Альфреда Нобеля : наук. журн.*, Д. Серія: Юридичні науки. Дніпропетровськ, 2013. № 1 (4). С. 43-50.

- 20.Петришин О. В., Лемак В. В. Загальна теорія права: Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2020. 568 с.
- 21.Повністю підконтрольне голосування»: кримський «референдум» сім років по тому. 2021. URL: <https://ua.krymr.com/a/krymskyi-referendum-sim-rokiv-po-tomu/31155848.html>. (дата звернення: 29.04.2023).
- 22.Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України: Підручник. К.:Наукова думка; 2006. 344с.
- 23.Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Референднеправо України: Навч. посібник. К.: Вид-во «Ліра», 2009. 366 с.
- 24.Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Референдуми в Україні: історія та сучасність: Монографія. Київ: Ін-т держави і права НАН України, 2000. 248 с.
- 25.Порівняльне правознавство: підручник.; за заг. ред.. О.В. Петришина Харків: Право, 2012. 272 с.
- 26.Приєднання окупованих українських територій до Росії: чому Кремль поспішає. 2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/referendумы-pro-pryuyednannya-do-uf-chomu-kreml-pospishaye-i-shcho-bude-dali/32042989.html>. (дата звернення: 29.04.2023).
- 27.Про всеукраїнський референдум: Закон України від 26.01.2021 № 3612.*Офіційний вісник України* від 23.04.2021. 2021 р., № 31, стор. 11, стаття 1762.
- 28.Проект Закону про місцевий референдум від 19.05.2021 № 5512. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71942. (дата звернення: 25.05.2023).
- 29.Референдуми в Європейському Союзі; за ред. Д.С. Ковриженка. Київ: ФАДА, ЛТД, 2007. 186 с.
- 30.Референдум в странах-членахЕвропейскогоСоюза : справочник под. ред В.В. Маклакова. М.: 1995. 64 с.

- 31.Рябченко Т. О. Поняття та стадії референдногоправотворчого процесу в Україні. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право. 2013. Вип. 22. С. 235-243 .
- 32.Скрипнюк О. В. Конституційне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Ін Юре, 2010. 672 с.
- 33.Совгиря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України. Повний курс: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2012. 544 с.
- 34.Сьома річниця незаконного референдуму на Донбасі: яким запам'яталось 11 травня 2014-го року. 2021. URL: <https://suspilne.media/129669-somarnicnica-nezakonnogo-referendumu-na-donbasi-akim-zapamatalos-11-travna-2014-go-roku/>. (дата звернення: 29.04.2023).
- 35.Суд зупинив дію рішень Верховної Ради АР Крим. URL: http://www.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=135092&fp=2.(дата звернення: 08.03.2023).
- 36.Талдикін О. В. Теорія влади. Структурно-логічні схеми і таблиці: Навч. посібник. Дніпро. Дніпропр. держ. універ. внутр. справ, 2020. 164 с.
- 37.Теліпко В. Е. Конституційне та конституційно-процесуальне право України: Навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 568 с.
- 38.Терлецький Д. С. Конституційне право України : навч.-метод. посібник. Одеса: 2020. 242с.
- 39.Тодика Ю.М. Конституційне право України: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. 544 с.
- 40.У справі за конституційними поданнями Президента України про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої статті 5, статті 69, частини другої статті 72, статті 74, частини другої статті 94, частини першої статті 156 Конституції України (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі): Рішення Конституційного Суду України від 16.04.2008 року № 6-рп/2008. *Офіційний вісник України* від 08.05.2008. 2008 р., № 32, стор. 35, стаття 1056.

41. Федоренко В. Л. Конституційне право України : підруч.; М-во юстиції України, Нац. акад. держав. упр. при Президентові України. Київ : Ліра-К, 2016. 616 с.
42. Фрицький О.Ф. Конституційне право України. Київ: Юрінком-Інтер, 2002. 536 с.
43. Харитонова О.І., Харитонов Є.О. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. Харків: «Одіссей». 2002. 592 с.
44. Цимбалістий Т. О. Референдум як форма безпосереднього народовладдя. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2016. № 2(14). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2016/n2/16ttofbn.pdf>. (дата звернення: 08.03.2023).
45. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 480 с.
46. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: Підручник. Київ: АртЕк, Вища шк.. 2012. 418 с.
47. Шляхтун П.П. Конституційне право: словник термінів. Київ: Либідь, 2005. 568 с.
48. Янчук А. О. Теоретичні засади референдумного процесу в Україні: монограф. К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. 207 с.